

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF HISTORY

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ
(ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՂՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ)

THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF ARMENIA
(A COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES)

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ
(СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ)

12

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԾԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԾԱՐ
78

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
78

ԵՐԵՎԱՆ
Պատմության ինստիտուտ
2011

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԵՎ
ՄԻԱԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՅՈՒՐԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1920-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

Խորհրդային Հայաստանում միակուսակցական կառավարման համակարգի ձևավորման հարցը հայ պատմագիտության մեջ առանձին ուսումնասիրության առարկա չի հանդիսացել: Մինչ այժմ կատարված հետազոտություններում հիմնականում ներկայացվել է խորհրդային կարգերի հաստատման գործընթացի հանգամանալի պատմությունը՝ առանց ուշադրություն դարձնելու միակուսակցական համակարգի ձևավորման պատճառներին, յուրահատկություններին և հետևանքներին:

Այդ գործընթացի ուսումնասիրության համար հատկապես կարևորվում է կառավարման ինստիտուտների ստեղծման և դրանց գործառույթների ձևավորման ընթացքի հետազոտությունն ու վերլուծությունը:

Ինչպես հայտնի է, Ռուսաստանի բոլշևիկյան-կոմունիստական կուսակցության զաղափարախոսության մեջ և ծրագրային դրույթներում կարևորվում էր իրենց նպատակներին հասնելու համար «պրոլետարական դիկտատուրայի» հաստատման անհրաժեշտությունը: Դիկտատուրա-անսահմանափակ իշխանություն հասկացությունն ինքնին դասակարգային մենիշխանության հաստատում է նշանակում: «Պրոլետարիատի դիկտատուրան» մարքսիզմի քաղաքական տեսության հիմնական հասկացություններից է: Ըստ մարքսիզմի՝ կապիտալիստական և սոցիալիստական հասարակարգերի միջև ընկած է անցումային շրջան, որի քաղաքական էությունը բանվոր դասակարգի դիկտատուրան է՝ ուղղված իշխանությունից զրկված դասակարգերի

դիմադրության հաղթահարմանը¹: Կոմունիստական գաղափարախոսությունում դիկտատուրային կցված է պրոլետարական բառը՝ ինչը նշանակում էր, թե այդ իշխանությունը վերապահվում էր բանվոր դասակարգին՝ հետագայում, ըստ Վ. Լենինի, բանվորագյուղացիական դաշինքին կամ աշխատավորությանը: Հասկանալի է, որ հասարակության նշված սոցիալական շերտերն իրենց ամբողջությամբ չէին կարող իրացնել նման գործառություններ, ուստի սովյալ գործառույթը տրվում էր բանվոր դասակարգի շահերն արտահայտող քաղաքական ուժին՝ կոմունիստական կուսակցությանը, ժողովրդի կողմից ընտրված պատգամավորական խորհուրդների (սովետների) իշխանության ձևով, ինչը կիրառվեց Ռուսաստանում Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո, քանի որ այդ երկրի գոյություն ունեցող խորհուրդներում արդեն իսկ մեծամասնություն էին կազմում բոլշևիկները²: Մինչ այդ՝ պրոլետարիատի կամ բանվոր դասակարգի կուսակցությունը ՌՄԴԲԿ-ն էր, որը ժամանակի ընթացքում բաժանվել էր երկու թևերի՝ մենշևիկների (չափավորների) և բոլշևիկների (կոմունիստ-ձայրահեղականների): Նրանց պառակտման գլխավոր պատճառներից մեկն այն էր, որ ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության ժամանակ (1905-1907 թթ.) մենշևիկները չէին ընդունել երկրում զինված ապստամբության և պրոլետարական դիկտատուրայի հաստատման անհրաժեշտությունը: 1905 թ. ՌՄԴԲԿ 3-րդ համագումարում բոլշևիկները հայտարարեցին, որ հեղափոխության հաղթանակից հետո պետք է ստեղծվի ժամանակավոր հեղափոխական կառավարություն, որը պետք է լինի «հաղթանակած դասակարգերի դիկտատուրայի կառավարություն, այսինքն պրոլետարիատի և գյուղացիության հեղափոխական-դեմոկրատական դիկտատուրա»³: Այստեղ ավելորդ չէ մեջբերել բոլշևիկների առաջնորդ Վ. Լենինի այն խոսքերը, որ «...մեկ

¹ Տե՛ս Քաղաքագիտություն, Հանրագիտական բառարան (Պողոսյան Վ., Միրումյան Կ. և ուր.), Ե., 2004, էջ 343:

² Տե՛ս История Коммунистической партии Советского Союза, М., 1984, էջ 203:

³ ՄՄԿԿ-ն բանաձևերում և որոշումներում, Ե., 1954, էջ 98:

դասակարգի դիկտատուրան անհրաժեշտ է ոչ միայն ընդհանրապես ամեն մի դասակարգային հասարակության համար, ոչ միայն բուրժուազիային տապալած պրոլետարիատի համար, այլև մի ամբողջ պատմական ժամանակաշրջանի համար, որը բաժանում է կապիտալիզմն «անդասակարգ հասարակությունից»՝ կոմունիզմից»¹: Դրանից հետևում է, որ իբրև բանվոր դասակարգի շահերը ներկայացնող միակ ուժ՝ կոմունիստական կուսակցությունը պետք է ստանձներ դիկտատուրայի հաստատման իրականացումը, ինչը և տեղի ունեցավ Ռուսաստանում, որտեղ ժամանակի ընթացքում Վ. Լենինի գործի շարունակող Ի. Ստալինը կարողացավ երկրի կառավարումն ամբողջությամբ ենթարկել կոմկուսին, որի ղեկին կանգնեց հենց ինքը:

Հասկանալի է, որ ռուսական կարմիր բանակի օգնությամբ խորհրդայնացած Հայաստանը պետք է գնար նույն ճանապարհով, առավել ևս, որ 1922 թ. մարտին արդեն իսկ ընդգրկվել էր Անդրդաշնության մեջ, իսկ 1922 թ. դեկտեմբերին՝ դարձել նոր կազմավորված ԽՍՀՄ բաղադրատարրերից մեկը:

Սակայն Հայաստանում նոր կառավարման համակարգի ինստիտուտների ձևավորման և նրանց վրա կոմկուսի ազդեցության կայացման, ապա ամբողջությամբ իշխանությունն իրեն ենթարկելու գործընթացն ունեցավ իր որոշ յուրահատկությունները, որոնք իրենց հերթին պայմանավորված էին առանձին օբյեկտիվ պատճառներով:

Ինչքան էլ Հայաստանի խորհրդայնացումը ընթանում էր ՌԿ(բ)Կ-ի թելադրանքով և հաշվի էր առնվում Ռուսաստանի փորձն ու շատ դեպքերում պատճենահանվում էր նրա անցած ուղին, այնուամենայնիվ Հայաստանում չկային այն անհրաժեշտ օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պայմանները, որոնք թույլ կտային այդ աշխատանքները համեմատաբար սահուն և արագ անցկացնելու:

Ամենից առաջ Հայաստանի խորհրդայնացման նախօրյակին հանրապետության արտաքին և ներքին դրությունը ծայրա-

¹ Ленин В.И., Полное собрание сочинений, 5-е изд., т. 33, М., 1974, с. 35.

հեղ ծանր էր, քանի որ երկիրը հայտնվել էր Թուրքիայի հետ պատերազմական վիճակում և ծանր պարտություն էր կրել: Բացի այդ, գոյություն ունեին տարածքային խնդիրներ, առկա էր տնտեսական ողբալի վիճակ, քայքայում, սով, համաճարակ, հարյուրհազարավոր գաղթականներ և այլ դժվարություններ, որոնք, անշուշտ, հրատապ լուծումներ էին պահանջում: Ասվածին պետք է հավելել այն, որ, խորհրդայնացած Հայաստանում իշխանության ղեկին անցած Հայհեղկոմի վարած ոչ ճիշտ քաղաքականության հետևանքով, 1921թ. տեղի ունեցավ փետրվարյան հակախորհրդային ապստամբությունը, որն էլ ավելի բարդացրեց կացությունը երկրի ու նոր իշխանության համար:

Մյուս կարևոր հանգամանքը, որը հնարավորություն չէր տալիս կուրորեն պատճենահանել Ռուսաստանի փորձը, այն էր, որ Հայաստանը գերազանցապես գյուղատնտեսական երկիր էր և գործնականում չկար ձևավորված մեծաքանակ բանվոր դասակարգ, որի վրա կարող էր հենվել հայկոմկուսը՝ խորհրդային կարգեր հաստատելիս: Ավելին, երբ խորհրդային կարգեր հաստատելուց հետո Ռուսաստանի օրինակով իսկույն սկսեցին կիրառել «ռազմական կոմունիզմի» բռնագրավումների քաղաքականությունը, այն խիստ բացասական հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի համար:

Մրանից բխում էր նաև այն իրողությունը, որ իրականում ծանրակշիռ քաղաքական ուժ չէին ներկայացնում Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները, որոնք առավել թուլացել էին 1920 թ. Մայիսյան ապստամբությունից հետո: Հայաստանի ակտիվիստ բոլշևիկների մի մասը բանտարկվել է, իսկ մյուս մասը հիմնականում խորհրդայնացված Բաքու էր անցել: Տարածաշրջանում կուսակցության աշխատանքները կազմակերպում էր ՌԿ(բ)Կ ԿԿ Կովկասյան բյուրոն, որն իր հիմնական գործունեությունը ծավալում էր Ադրբեջանում: 1920 թ. հունիսի 30-ին վերոնշյալ կուսակցական մարմինը որոշում կայացրեց հիմնել Հայաստանի կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցություն (ՀԿ(բ)Կ)՝ նրան տալով կուսակցության մարզային կազմակերպու-

թյան իրավունքներ և ենթարկելով Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյին¹: Այս որոշման հիմնական նպատակը ապստամբության նախապատրաստումն ու խորհրդային կարգերի հաստատումն էին: 1920 թ. սեպտեմբերին ՌԿ(բ)Կ ԿԿ Կովկասյան բյուրոն հաստատեց ՀԿ(բ)Կ կենտրոնական կոմիտեի կազմը, որի մտան Ի. Դովլաթյանը, Ա. Նուրիջանյանը, Հ. Կոստանյանը, Ս. Տեր-Պարբիեյանը և Ա. Խանջյանը (մի փոքր ավելի ուշ՝ Ս. Կասյանը և Ա. Մռավյանը)²:

Ձևականորեն այդ կազմակերպության խնդիրն է դառնում Հայաստանում սոցիալիստական ապստամբության կազմակերպումը: Ասվածի հաստատումը տեսնում ենք ՌԿ(բ)Կ կենտրոնական կոմիտեի 1920 թ. հոկտեմբերի 14-ի որոշման մեջ, որտեղ համաձայնվում է Հայաստանի Կոմկոմի Կենտրոնական կոմիտեի և ՌԿ(բ)Կ կենտրոնական կոմիտեի Կովկասյան բյուրոյի այն կարծիքի հետ, որ անհրաժեշտ է Հայաստանում վճռական գործողությունների դիմել խորհրդային իշխանություն հաստատելու համար, քաղաքական օգնություն ցույց տալ թուրքերի առաջնադասումը կանգնեցնելու համար և պաշտպանել նոր խորհրդային կառավարությունը³: Իրականում դա ձևականություն էր, քանի որ, ինչպես արդեն նշվեց, որպես կազմակերպչորեն գործող և հեղինակություն վայելող կուսակցություն Հայաստանի տարածքում ըստ էության այն չէր գործում, թեև կային ընդհատակյա մի քանի կազմակերպություններ ու բջիջներ: Պարզ է, որ դա հասկանում էին նաև Խորհրդային Ռուսաստանի բոլշևիկ առաջնորդները, ուստի նախատեսում էին արտաքին ռազմական միջամտություն իրենց նպատակներին հասնելու համար:

---

¹ Տե՛ս Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, Ե., 1967, էջ 299:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 64, ց. 1, գ. 1, թ. 20:

³ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», կազմ.՝ Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Ռ.Գ. Սահակյան, Ե., 1972, էջ 456:

1920 թ. նոյեմբերի կեսերին ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի կողմից Բաքվում ստեղծվեց Հայաստանի Ռազմահեղափոխական կոմիտե (ՌՀԿ)՝ Սարգիս Կասյանի նախագահությամբ: Միաժամանակ ստեղծվում է «Հատուկ գունդ»¹, որը 11-րդ բանակի ուղեկցությամբ մտնում է Իջևան և հայտարարում, թե Հայաստանի աշխատավոր ժողովրդի կամքով ու ցանկությամբ երկիրը հռչակվում է խորհրդային հանրապետություն: Այդ նույն օրերին Երևանում բանակցություններ էին ընթանում ՀՀ կառավարության և Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեզրանի միջև, ինչի արդյունքում 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում համաձայնագիր է ստորագրվում, որով ՀՀ կառավարությունը որոշ պայմաններով հեռանում է իշխանությունից՝ այն հանձնելով Դ.Կանայանի (Դրո) և ՌՍՖՍՀ կոմիսար Օ.Միլինի համատեղ ղեկավարությամբ գործող զինվորական հրամատարությանը՝ մինչև Ռազմհեղկոմի ժամանումը Երևան: Հայաստանի ՌՀԿ-ի անդամներն էին հայ կոմունիստներ Ա. Մռավյանը, Ա. Նուրիջանյանը, Ի. Դովլաթյանը, Ա. Բեկզադյանը, Ս. Տեր-Գաբրիելյանը²:

Դրոն և Օ. Միլինը նույն օրը հրաման են ստորագրում Հայաստանը խորհրդային հանրապետություն հայտարարելու մասին: Դա, ի տարբերություն Հայաստանի Ռազմհեղկոմի նոյեմբերի 29-ի հայտարարությանը, իրավական տարբերին համապատասխանող քայլ էր, ուստի կարելի է համաձայնել այն կարծիքների հետ, որ Հայաստանում իրական հեղափոխությունը տեղի է ունեցել դեկտեմբերի 2-ին: Ճիշտ է նկատում պրոֆ. Վ. Ղազախեցյանը, որ իրականում սխալ է Հայաստանի խորհրդայնացման վերաբերյալ այդ երկու օրերը (նոյեմբերի 29-ը և դեկտեմբերի 2-ը) միմյանց հակադրելը, քանի որ երկուսն էլ պատմական իրողու-

¹ Այսպես է կոչվում նրա համար, որ իբր 11-րդ կարմիր բանակի կազմում հայ կամավորներից կազմվել էր հատուկ խնդիր հետապնդող խումբ (տե՛ս Խաչատրյան Կ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թվականներին, Ե., 2007, էջ 41):

² Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., հ. 7, Ե., 1967, էջ 118:

թյուններ են և դրանով իսկ **Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացի** (ընդգծումը մերն է-Ա. Մ.) բաղկացուցիչ տարրերը¹:

1920 թ. դեկտեմբերի 4-ին Երևան ժամանած Հայաստանի ՌԶԿ-ի նախագահ Ս. Կասյանը, հեղկոմի անդամ Ա. Նուրիջանյանը, մի քանի օր անց նրանց միացած Ա. Բեկզադյանն ու Ի. Դովլաթյանն իշխանությունը վերցնում են իրենց ձեռքը և սկսվում են Խորհրդային Հայաստանի կառավարման մարմինների ստեղծման և խորհրդային իշխանության հաստատման գործընթացները: Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման առանձնահատկություններից է այն, որ, ի տարբերություն Ռուսաստանի, որտեղ 1917-1918 թթ. բոլշևիկները ձախ էսեռների հետ ստեղծեցին կոալիցիոն կառավարություն, Հայաստանում, թեև Երևանի Դրո-Լեզրան համաձայնագրով խոստացվեց կառավարության մեջ ներառել երկու դաշնակցականի, սակայն դա այդպես էլ չկենսագործվեց: Պարզվեց, որ դա մարտավարական քայլ էր:

Հայաստանում բանվորների, գյուղացիների և կարմիր զինվորների խորհուրդների բացակայության պայմաններում ու նախքան դրանց կազմավորումը, ի տարբերություն Ռուսաստանի, երկրի կառավարման բարձրագույն գործադիր և փաստորեն օրենսդիր մարմինը դառնում է Հայհեղկոմը, որն իսկույն ձեռնամուխ է լինում առանձին ժողովրդական կոմիսարիատներ ստեղծելու աշխատանքին: Նրանց ղեկավարությունը հիմնականում դրվում է հենց այդ կոմիտեի անդամների վրա: Հայհեղկոմը, փաստորեն, նույնանում է կառավարության հետ՝ միաժամանակ իր վրա վերցնելով օրենսդիր մարմնի գործառույթները: Կնշանակի խոսք չի կարող լինել իշխանության մարմինների տարանջատման մասին: Մյուս կողմից էլ հարկ է նշել, որ, ինչպես և Հայաստանի Առաջին հանրապետության տարիներին, այնպես էլ այդ օրերին, իշխանության գլուխն անցած հայ գործիչները չունեին պետական կառավարման անհրաժեշտ փորձ: Սակայն, ի

¹ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., Ե., 2006, էջ 13:

տարբերություն իրենց նախորդների, Ռուսաստանի կոմունիստների օգնությամբ կարողացան ինչ-որ չափով լրացնել այդ բացը՝ Հայաստան ուղարկված ու կառավարման որոշակի փորձ ունեցող պետական, հասարակական և կուսակցական գործիչների շնորհիվ:

Հայաստանի նոր իշխանության առաջնահերթ խնդիրը դարձավ պետության կառավարման համակարգի արագ ստեղծումը: Այն, հասկանալի պատճառներով, չէր կարող կատարվել նախկին իշխանությունների թողած «Ժառանգության» հիմքի վրա, մասնավորապես նրանց կադրերի օգտագործմամբ: Հաշվի առնելով Խորհրդային Ռուսաստանի փորձը և ուղղորդվելով Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության կողմից՝ Հայաստանի իշխանությունների համար կարևոր հարցերից են դառնում խորհրդային իշխանության իրական, օրինական նորմերով հաստատման գործընթացը, այդ իշխանության պաշտպանության խնդիրները, երկրի կառավարման համակարգի ստեղծումը: Իբրև առանձնահատկություն, ինչպես արդեն նշել ենք, Հայաստանում բացակայում էին Խորհուրդները, ուստի ի տարբերություն Ռուսաստանի, Ուկրաինայի¹ խորհրդայնացման գործընթացների, որտեղ իշխանությունն իսկույն անցավ Խորհուրդներին, մեզանում իշխանությունն անցավ Հայաստանի Ռազմահեղափոխական կոմիտեի ձեռքը: Ինչպես նշել է պատմաբան Մ. Նիկողոսյանը. «Հեղկոմները հանդես եկան ոչ միայն որպես դաշնակների դեմ մղվող պայքարի օրգաններ: Հայաստանում սովետական իշխանության գոյության առաջին շրջանում նրանք իրականացնում էին պրոլետարական դիկտատուրայի ֆունկցիաները»²: Կառավարման այս մարմինը նշանակովի էր և կազմված էր միայն կոմունիստական կուսակցության ղեկավար անդամներից, ինչը նշանակում էր, որ իշխանությունն անցավ կոմունիստներին: Հեղկոմների ստեղծումը պատմաբան Շ. Պետրոսյանը

¹ Տե՛ս Սուբոտելի Օրեստ, Ուկրաինա, պատմություն, Վաղարշապատ, 2010, էջ 318: <http://ukrainestory.ru/ustanovlenie-sovetskoj-vlasti-v-ukraine.html>.

² Նիկողոսյան Մ., Սովետները Հայաստանում, Ե., 1968, էջ 164:

հետևալ կերպ է բացատրում. նախ, որ բանվոր դասակարգը ավելի թույլ էր, քան կենտրոնական Ռուսաստանում: Երկրորդ, խորհուրդների գաղափարը Հայաստանում չուներ այնպիսի ավանդույթներ, ինչպես Ռուսաստանում: Երրորդ, հեղափոխական կոմիտեները որպես իշխանության մարմիններ Հայաստանում սկսեցին առաջանալ դեռևս երկրում սովետական իշխանության հաստատումից առաջ¹: **Սակայն ուշադրություն դարձնենք այն հանգամանքին, որ դա իրավական տեսանկյունից դեռևս խորհրդային իշխանություն չէր, այսինքն, Հայաստանում դեռևս խորհրդային կարգեր չէին հաստատվել:** Այդ նույն սկզբունքով դեկտեմբերի 5-ից վերոնշյալ կոմիտեն Հայաստանում սկսում է ձևավորել տարածքային հեղկոմներ, մասնավորապես այդ օրը Թավաքյայանի նախագահությամբ ստեղծվեց Արարատյան նահանգի հեղկոմը, որը վարչական նորամուծություններից հետո (վերացվեցին նահանգները և կազմավորվեցին 9-ը գավառ և 30 շրջան կամ գավառակ) վերանվանվեց Երևանի գավառային հեղկոմ: Այդ սկզբունքով հեղկոմներ ստեղծվեցին Հայաստանի բոլոր գավառներում և գավառակներում, ինչի հիմնական նպատակն էր վերջ տալ անիշխանությանն ու երկրում հաստատել բանվորազյուղացիական դիկտատուրա²:

Խորհրդային իշխանություն իրականում հաստատելու, պետական կյանքի առանձին ոլորտները ղեկավարելու նպատակով Հայհեղկոմը ստեղծեց ներքին գործերի, արտաքին գործերի, հողագործության, ռազմական, լուսավորության, արդարադատության, ֆինանսների, պարենավորման, աշխատանքի, առողջապահության, սոցիալական ապահովության և ճանապարհների, փոստի ու հեռագրի ժողովրդական կոմիսարիատներ:

Նրանց մեջ հատուկ դեր էր տրված ներքին գործերի կոմիսարիատին, որի ղեկավար է նշանակվում հեղկոմի անդամ Ի. Դովլաթյանը: Այդ կոմիսարիատը Հայաստանի բարձրագույն

¹ Տե՛ս Պետրոսյան Շ.Ն., Հայկական ՍՍՀ սահմանադրությունը և նրա պատմական զարգացումը, Ե., 1982, էջ 13:

² Ղազախեցյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 15:

վարչական մարմինն էր, որին իրավունք էր տրված տեղերում իշխանության կազմակերպումը, բոլոր՝ վարչական մարմինների գործունեության հսկողությունը: Այդ կառավարման մարմինը Հայհեղկոմի համաձայնությամբ կարող էր հեռացնել տեղական հեղկոմների անդամներին և նշանակել նորերին¹:

Խորհրդային իշխանությունը պաշտպանելու համար կարևոր նշանակություն ուներ նաև Ռազմական ժողկոմատը, որի ղեկավար նշանակվեց հեղկոմի անդամ, «հեղափոխության թշնամիների» նկատմամբ իր կարծի դիրքորոշմամբ հայտնի Ա. Նուրիջանյանը, ով իսկույն ձեռնամուխ է լինում Հայաստանի նախկին բանակի վերակազմավորմանը:

Նորահռչակ Խորհրդային Հայաստանի կառավարման համակարգում բոլշևիկները կարևոր դեր էին հատկացնում նաև Հայհեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանի ղեկտնման 6-ի առաջին իսկ ղեկրետով հիմնված Արտակարգ հանձնաժողովին (ԱՀ): Հենց այս պատժիչ մարմնի վրա է հիմնականում դրվում ոչ պրոլետարական կուսակցությունների վերացման և այլ բռնաճնշումների կատարումը:

Արտակարգ հանձնաժողովը կոչված էր պայքարելու «հակահեղափոխության, սպեկուլյացիայի և պաշտոնական հանցագործությունների դեմ»²:

Հավելենք նաև, որ նույն ղեկրետով Հայաստանի կարմիր բանակում հակահեղափոխական հանցագործությունների դեմ պայքարելու նպատակով ստեղծվեց ԱՀ-ին կից Հատուկ բաժին:

1921 թ. հունիսին ԱՀ-ն արդեն կոչվում էր ՀՍԽՀ հակահեղափոխության, զեղծումների, չարաշահության և լրտեսության դեմ պայքարող Արտակարգ հանձնաժողով³:

---

¹ Տե՛ս Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, Փաստաթղթերի և կյութերի ժողովածու, Ե., 1960, էջ 426:

² Տե՛ս Ապինյան Ն.Ա., Органы Государственной безопасности Советской Армении в период строительства социализма, Ե., 1980, էջ 15:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 19, ք.90:

ՀՄԽՀ ԱՀ-ի առաջին նախագահ է նշանակվում Այվազյանը, տեղակալ՝ Ամատունին, 1921 թ. հունվարի վերջին այն արդեն ղեկավարում էր բոլշևիկ Շավարշ Ամիրխանյանը (մինչև 1924 թ.), որի տեղակալն էր Սերգեյ Մելիք-Օսիպովը (1924-1929 թթ. ղեկավարել է այդ համակարգը): 1921թ. հունվարի կեսին Հայաստան գործուղվեց ՀԱՀ-ի համակարգում աշխատանքի մեծ փորձ ունեցող Գ. Աթարբեկյանը¹:

Հայաստանում բռնաճնշիչ այդ մարմնի ստեղծումը կատարվում էր Ռուսաստանի փորձի հիման վրա, որտեղ ճանաչված բոլշևիկ Ֆ. Չերժինսկու ղեկավարությամբ Համառուսաստանյան ԱՀ-ն մեծ և շատ կարևոր աշխատանքներ է կատարել հակահեղափոխության դեմ պայքարում²: Հայաստանի խորհրդային իշխանությունների առջև նույնպես ծառայել էին նման խնդիրներ: Եվ այս կառույցների ստեղծման նպատակն իշխանությունն ուժի միջոցով պահելն ու ամրապնդելն էր:

Հայաստանում իշխանությունը պահելու խնդիր կար, որովհետև ՀԿ(բ)Կ-ն որպես քաղաքական կազմակերպություն դեռևս այն քանակական և կազմակերպչական ներուժը չուներ, որ կարողանար իր ձեռքը վերցնել իրական իշխանությունը:

1920 թ. դեկտեմբերին Երևանում ձևավորվել էր Հայաստանի կոմկուսի կազմբյուրոն, որի անդամներն էին՝ Հ. Կոստանյանը, Հ. Լազյանը, Գ. Ալիխանյանը, Ի. Դովլաթյանը, Ս. Բաղդատյանը, ապա այդ կազմը համալրեցին Ա. Խաչիկը, Ա. Լալանյան, Աշ. Հովհաննիսյանը: ՀԿԿ կենտկոմի տեխնիկական քարտուղարի պարտականությունները դրվեցին Գ. Ալիխանյանի վրա:

1921 թ. կուսակցական կոմիտեներ ստեղծվեցին Հայաստանի 9 գավառներում և 39 գավառակներում (շրջաններում)³:

---

¹ Տե՛ս Մանուկյան Ա., Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920-1940 թթ., Ե., 2002, էջ 22:

² Տե՛ս Красная книга ВЧК, т. 1, 2, М., 1989. Голиков Д., Крушение антисоветского подполья в СССР, кн. 1, 2, М., 1986.

³ Տե՛ս Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, էջ 333:

Ինչպես ցույց տվեցին 1921 թ. մայիսին և դեկտեմբերին անցկացված Հայաստանի կոմկուսի անդամ-թեկնածուների վերացուցակագրման ու զաման արդյունքները՝ հանրապետության կոմունիստների և թեկնածուների թիվը հուլիս ամսին անցնում էր 5000-ից¹:

Հանրապետությունում լուրջ խնդիրներ կային ղեկավար կադրերի, հատկապես կուսակցական կադրերի հարցում, ուստի Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարությունը կոչ արեց բոլոր հայ պատասխանատու ընկերներին գալ Հայաստան: Այդ դիմումին ընդառաջեց ՌԿ(բ)Կ կենտկոմը, որը Հայաստան գործուղեց հայազգի մի քանի հարյուր կոմունիստների, այդ թվում՝ Ա. Մյասնիկյանին, Ս. Լուկաշինին, Պ. Մակինցյանին, Ա. Կարինյանին և ուրիշների:

ՀԿ(բ)Կ-ի միակուսակցական համակարգի կայացման ճանապարհին կազմակերպած կարևոր քայլերից էր 1922 թ. հունվարին հրավիրած 1-ին համագումարը, որտեղ ընտրվեց Կենտկոմի նոր կազմ, ապա Կենտկոմի քարտուղար ընտրվեց Աշոտ Հովհաննիսյանը, ով, փաստորեն, ղեկավարեց այդ կազմակերպությունը մինչև 1927 թ. հուլիս: Հետագայում նրան փոխարինեց Հ. Հովսեփյանը, իսկ 1930–1936 թթ. Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարն էր Ա. Խանջյանը:

Հարկ է նշել, որ Հայաստանի կոմկուսը, որպես կազմակերպություն, 1920-ականների սկզբներին իրավաբանորեն չէր հանդիսանում իշխանության գործառույթներ կատարող մարմին և պետական շինարարության մեջ առավել կարևորվում էր Հայաստանի ՌՀԿ-ի (թեև Հայաստանի ՌՀԿ-ն իր կազմով նույնանում էր ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի հետ) և ապա Ժողկոմխորհի դերը: 1921 թ. մայիսից վերջինիս ղեկավար էր հաստատվել ճանաչված բոլշևիկ Ալ. Մյասնիկյանը: Հասկանալի է, որ իշխանության այդ մարմինները հիմնականում ուղղորդվում էին Մոսկվայից և Թբիլիսիից (Անդրերկրկոմից), սակայն բուն Հայաստանում ունեին որոշակի

¹ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 21 հուլիսի 1921 թ.:

դերակատարություն: Միայն 1925 թ. Ալ. Մյասնիկյանի ողբերգական մահից հետո նկատվում է կուսակցական մարմինների և նրանց քարտուղարների դերի աստիճանական բարձրացումը հանրապետության կառավարման մեջ: Արդեն Ա. Խանջյանի դեկավարության օրոք Հայաստանի կոմկուսը դառնում է հանրապետության իրադրության լիիրավ տերը: Մակայն այս գործընթացը տեղի էր ունենում ամբողջ Միության մասշտաբով, որովհետև այդ ընթացքում ՀամԿ(բ)Կ կենտկոմի 1-ին քարտուղար Բ. Ստալինը ճանապարհ էր հարթում մենիշխանության և տոտալիտարիզմի հաստատման համար:

Հայաստանում խորհուրդներն առաջին անգամ կազմավորվել են 1917թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Ալեքսանդրապոլում, Երևանում, Կարսում, Կապանում, Սարիղամիշում և այլն: Մակայն 1918թ. սկզբներին, թուրքական ներխուժման և «երկրում ազգային-բուրժուական կարգերի հաստատման հետ, նրանք դադարեցին գոյություն ունենալ»¹:

1922 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին, համապատասխան ընտրություններից հետո տեղի է ունենում Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիր բանակայինների պատգամավորների խորհուրդների 1-ին համագումարը Երևանում, որին մասնակցող 252 պատգամավորներից 218-ը կոմունիստներ էին: Փաստորեն, այդ ժամանակ է իրավաբանորեն Հայաստանում հաստատվում խորհրդային իշխանությունը և ընդունվում ՀՄՆՀ առաջին Սահմանադրությունը, որն օրինականացնում է այդ իշխանությունը, մասնավորապես 11-րդ հոդվածով օրենսդրորեն ամրապնդվում է պրոլետարիատի դիկտատուրան²: Այդ համագումարում ընտրվում է Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի առաջին կազմը, որի նախագահ ընտրվեց Մ. Համբարձում-

¹ Эльчибекян А.М., От Ревкомов к Советам, Е., 1978, с. 8.

² Տե՛ս Հայկական ՄՍՌ օրենքների, Գերագույն Սովետի նախագահության հրամանագրերի և Հայկական ՄՍՌ կառավարության որոշումների ժամանակագրական ժողովածու, 1920 թ. նոյեմբերի 29-1938 թ. դեկտեմբերի 31, Ե., 1963, էջ 88:

յանը, իսկ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի (կառավարության) նախագահ հաստատվեց Ա. Մյասնիկյանը:

Հատկապես Ա. Մյասնիկյանի՝ Հայաստան գալուց հետո ակնհայտ է դառնում գործադիր իշխանության փաստացի գերակայությունը երկրում: Դա ինչ-որ առումով կրկնում էր 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանում ստեղծված իրավիճակը, որտեղ կոմունիստական կուսակցության առաջնորդ Վ. Լենինը ստանձնեց ժողկոմխորհի նախագահի (կառավարության ղեկավարի) պաշտոնը և ոչ թե կուսակցության ղեկավարի:

Իրականում երկրի միակուսակցական համակարգի ձևավորումը տանում էր ամբողջատիրության (տոտալիտարիզմի) և անձի պաշտամունքի հաստատմանը: Դա նախ և առաջ արտահայտվում էր նրանով, որ ամբողջ պետության (ԽՍՀՄ-ի) մասշտաբներով կյանքի բոլոր ոլորտներին վերաբերող որոշումները կայացվում էին կուսակցական մարմիններում, իսկ հանրապետությունում իրական, թե, որպես կանոն, ձևական որոշումները կայացնում էին հանրապետական կոմունիստական կուսակցության մարմնում: Վերջինս կրկնօրինակում և տեղայնացնում էր վերադասի որոշում-հրահանգները: Այդ որոշումների հիմնական կատարողները կոմկուսի անդամներն էին, իսկ կատարման վերահսկողությունն ամբողջությամբ դրված էր կուսակցական մարմինների վրա:

Միակուսակցական համակարգն ամբողջատիրության հաստատման առաջին և գլխավոր պայմանն է, ուստի Խորհրդային Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքը ևս ընթացավ ամբողջատիրության ստեղծման ճանապարհով և չէր էլ կարող այլ կերպ լինել:

Այսպիսով, Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման և միակուսակցական համակարգի ձևավորման գործընթացներում կարելի է առանձնացնել հետևյալ առանձնահատկությունները՝

- Խորհրդային կարգերը հաստատվեցին արտաքին ուժերի մասնակցությամբ, իսկ ավելի ստույգ՝ Ճնշմամբ, ինչին նպաստեց այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանի ծանր արտաքին և ներքին դրությունը:

- Հայաստանի Առաջին Հանրապետության դաշնակցական ղեկավարությունը ստիպված էր կամավոր հանձնել իշխանությունը բոլշևիկներին, սակայն Հայաստանը չխուսափեց քաղաքացիական կռիվներից, ինչն իր հետևանքներն ունեցավ խորհրդային կարգերի հաստատման գործընթացի վրա՝ դժվարացնելով այն, զգաստացնելով և դասեր տալով այդ իշխանություններին:

- Որոշ ժամանակ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունը գտնվում էր կոմունիստներից կազմված Հայաստանի ՌՀԿ-ի ձեռքին, որը կատարում էր իշխանության բոլոր գործառույթները (օրենսդրական, գործադիր և դատական), այսինքն՝ երկիրը, անգամ ձևականորեն, չէր ղեկավարվում խորհուրդների կողմից:

- Ի տարբերություն Ռուսաստանի, Ուկրաինայի և առանձին երկրամասերի՝ Հայաստանում գործել են ոչ ընտրովի իշխանության մարմիններ (Հեղկոմներ): Ընտրովի մարմինները (խորհուրդները) ձևավորվել են միայն իշխանության հաստատումից մեկ տարի անց:

- Իբրև յուրահատկություն, ի տարբերություն ՌՍՖՍՀ-ի, Հայաստանում չստեղծվեց կոալիցիոն կառավարություն, թեև 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրով նախատեսվում էր Հայկեղկոմի կազմի մեջ ներառել երկու դաշնակցականներ:

- Իշխանությունը բոլշևիկներին անցնելուց հետո Հայաստանում ընտրովի մարմինների և այդ մարմինների կողմից գործադիր իշխանության բացակայության պայմաններում՝ իշխանության գործառույթներում առաջնային դերակատարություն ստանձնեցին նշանակովի ուժային կառույցները՝ հանձինս Ռազմական և Ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատների ու Արտակարգ հանձնաժողովի, որոնցից վերջին երկուսը փաստորեն ձևավորում, ամրապնդում են կոմունիստական կուսակցու-

թյան մենատիրությունը Հայաստանում 1920-ական թվականներին:

- Կոմունիստների կողմից իշխանությունը վերցնելու պահին Հայաստանում չկար մեծաքանակ և կազմակերպչորեն ամուր կոմունիստական կազմակերպություն (կուսակցություն): Այն որպես ՌԿ(բ)Կ-ի մարզային կազմակերպություն, ստեղծվել էր Բաքվում, ապա նոր տեղափոխվել Հայաստան: Հանրապետությունում կոմկուսն ուժեղացնելու նպատակով ՌԿ(բ)Կ-ի որոշմամբ Հայաստան աշխատանքի տեղափոխվեցին հարյուրավոր հայազգի կոմունիստները, որոնք ժամանակի հետ ամրապնդում են կոմկուսը և դառնում իշխանության իրական կրողները:

- 1920 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբերին Հայաստանում չկային բանվորագյուղացիական և զինվորական խորհուրդներ, որոնց ընտրությունները տեղի ունեցան միայն 1921 թ. վերջերին, իսկ առաջին համագումարը կայացավ 1922 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին, որն ընտրեց ԿԳԿ-ի և ժողկոմխորհի նախագահին, ընդունեց Սահմանադրությունը, ինչով կարելի է ասել, որ ձևականորեն օրինականացվեց իշխանությունների անցումը խորհուրդներին: Այդ իմաստով, կարելի է նշել, որ իրականում Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման գործընթաց է տեղի ունեցել, որը սկսվել է 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին, երբ Հայաստանի ՌՀԿ-ն հայտարարեց այդ մասին, ապա դեկտեմբերի 2-ին ՀՀ կառավարությունը իշխանությունը կամավոր փոխանցեց ՀՌՀԿ-ին, հետագայում կազմավորվեցին Հայաստանի խորհուրդները, որի առաջին համագումարում՝ 1922 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին ձևավորվում են Խորհուրդներն ու կառավարության ղեկավար մարմինները և ընդունվում է հանրապետության առաջին Սահմանադրությունը:

- «Պրոլետարական դիկտատուրայի» հաստատման իրավական փաստաթուղթը դարձավ ՀՄԽՀ առաջին Սահմանադրությունը, որի 11-րդ հոդվածը ամրապնդեց այդ փաստը: Դա ոչ այլ ինչ էր, քան կոմկուսի մենիշխանության հաստատման օրինականացում:

Այդպիսով, օրինականացվեց կոմկուսի մենիշխանությունը, որը 1920-ական թթ. վերջերից և 1930-ականների սկզբներից ԽՍՀՄ-ը, բնականաբար և նրա մասը կազմող Հայաստանը, տարավ դեպի տոտալիտարիզմ: Կյանքի բոլոր ոլորտներում իրագործվող քայլերի մասին որոշումները սկսեցին կայացնել կուսակցական մարմինները և դրանց իրականացման վերահսկողությունն ամբողջովին դրվեց այդ մարմինների վրա:

**ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ
ԻԻ ՈԱՆ ՐԱ**

УСТАНОВЛЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ И ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ОДНОПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ ПРАВЛЕНИЯ В СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ В 1920-х ГГ.

РЕЗЮМЕ

Формирование однопартийной системы правления в Советской Армении не было предметом отдельного изучения в армянской историографии. Для исследования данного процесса особенно важно изучение и анализ процесса формирования институтов правления.

В Армении процесс установления советской власти и формирование однопартийной системы проходили под руководством РКП(б) и во многом были схожи с теми процессами, которые проходили в Советской России. Однако имели и свои особенности, что было связано с конкретным внутренним и внешним положением Армении. В частности, в Армении добровольная передача власти большевикам проходила под давлением внешних сил, чему способствовало тяжелое внутреннее и внешнее положение республики.

Процесс установления советской власти проходил в течение почти двух лет с 29 ноября 1920 г. по февраль 1922 г., когда была

принята первая Конституция Арм. ССР. За этот период власть Армении находилась в руках Армревкома. Единоличное правление коммунистов в Армении окончательно установилось в конце 1920-х - начале 1930-х гг.

ARAM MANUKYAN
IH NAS RA

**ESTABLISHMENT OF SOVIET POWER AND
PECULIARITIES OF FORMATION OF ONE-PARTY RULE
IN SOVIET ARMENIA IN THE 1920-S**

SUMMARY

Formation of one-party rule in Soviet Armenia has not been the subject of a separate study in the Armenian historiography. To study this process, it is important to analyze the formation of institutions of governance.

In Armenia, the process of establishment of the Soviet power and the formation of one-party system took place under the guidance of RC(b)P and in many respects was similar to those processes that took place in Soviet Russia, but had its own characteristics, which were associated with a specific internal and external situation of Armenia. In particular, voluntary transfer of power to the Bolsheviks in Armenia took place under the pressure of external forces, in conditions of a hard internal and external situation in the country. The process of establishment of the Soviet power was held for nearly two years from November 29, 1920 to February 1922, when was adopted the first Constitution of Soviet Armenia. During that period the government of Armenia was in the hands of Armrevcom. Personal rule of communists in Armenia was established in the late 1920 - early 1930.